

‘ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਸਲਾਮ ਤੱਕ’

ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ

ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਤਲਿੱਸਮ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕੀਲ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਤਲਿੱਸਮ ਹੁਣ ਵੀ ਕੀਲ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਤਲਿੱਸਮ ਦੀ ਆਭਾ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨ, ਸਿਰਜਣ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਸੂਹੀ ਸਵੇਰ ਬਣ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ-ਭੁੰਘਾਣਾਂ ਤੇ ਅੰਬਰੀ-ਉਡਾਣਾਂ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦੀ ਤੇ ਮਘਾਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਹਮੇਂ ਅੰਧੇਰੇ ਸੇ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਕਰਨੇ ਸੇ ਕਿਆ ਖੌਫ਼
ਉਸਨੇ ਹਮੇਂ ਚਿਰਾਗ਼ੋਂ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿਖਾਈ ਹੈ।

ਹਾਂ, ਉਹ ਜਦ ਵੀ ਬੋਲਦਾ, ਚਿਰਾਗ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ, ਚਿਰਾਗ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਚਿਰਾਗ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ:

ਅੰਧੇਰੇ ਸੇ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋਨੇ ਕਾ ਹੁਨਰ ਰਖਤਾ ਥਾ।
ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਥਾ ਵੋ, ਚਿਰਾਗ਼ ਹੋਨੇ ਕਾ ਗੁਰ ਰਖਤਾ ਥਾ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਰੂਪੀ ਇਸ ਚਿਰਾਗ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਲਗਭਗ 35 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਅਤਿ ਕਾਲੇ ਹਨੇਰੇ ਦੌਰ ਵਿਚ, ਪਟਿਆਲੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ। ਦਸਵੀਂ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਪਟਿਆਲੇ ਪੜ੍ਹਨ ਪਹੁੰਚੇ ਸਾਂ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਹੁਤੇ ਕੁਝ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ। ਅੱਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਉਸ ਦਿਨ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ‘ਬੰਦ ਕਮਰੇ’ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਹ ਨਾਟਕ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਗਈ? ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਕੁ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਮਸੇਰੇ ਭਰਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਪੁਣੇ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸਪੁਣੇ ਦਾ ਮਤਾੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਖ਼ੈਰ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਉਹ ਹਾਲ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਦੇ ਏਨਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਬਾਅਦ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਉਸ ਅੰਦਾਜ਼ (ਜਿਸਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਰਿਹਾ ਹਾਂ) ਦੀ ਝਲਕ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ

ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ। ਸੱਚ ਸਿਰਜਦੇ ਉਹ ਬੋਲ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਚੇਤ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿ ਗਏ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹਾਂ, ਜੋ ਲੀਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੇ ਫੜੀ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਭਾਅ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ, ਪਹਿਲੇ ਸੱਚੇ-ਸੁਨੇਹੇ ਦੀ, ਹਕੀਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਿਨ, ਇਸੇ ਮੰਚ ਤੋਂ, ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਖਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸੀ ਗੁਰਦਾਸ ਮਾਨ, ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਇਆ, ਉਹਦਾ ਮੁਖੜਾ ('ਕੀ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਬਿਗਾਨੇ ਦਰਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਰ ਲਕੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਰਾਂ ਦਾ) ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ 'ਚ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਆਭਾ ਮੰਡਲ 'ਚ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਫਿੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਟੁੱਟੇ-ਛੁੱਟੇ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਹਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਮਾਨ ਨੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਦੀ ਤਲਿੱਸਮੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਸੱਚ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਜੁਰਅਤ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣ ਗਈ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮੰਚ 'ਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਵੀਗੜ੍ਹ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਨਾਟਕਾਂ ਸਮੇਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਜਿੰਨਾ ਇਕੱਠ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਤੱਕ ਰਸਾਈ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦੀਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਆਖਰੀ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ। ਜੋ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਸੀ, ਉਹੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਰੋਹ ਸਮੇਂ ਸੀ। ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਲਾਮ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਚਿਤਵਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਵੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਕਾ-ਬਾ-ਮੌਕਾ ਮਿਲੀ ਨੇੜਤਾ, ਰਹਿਬਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਸਿਰਫ਼ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ-ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ, ਖਾਸ ਕਰ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ', 'ਜੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ', 'ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਤੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੱਕ' ਆਦਿ। ਅਤੇ ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰਾ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੱਲ ਪਰਤਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਹੋ ਸ਼ਾਇਰੀ ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਫਿਰ ਨੇੜਲੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣੀ। ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਗਜ਼ਲ ਪੜ੍ਹੀ, ਭਾਅ ਹੁਰੀਂ ਆਪ ਉੱਠ ਕੇ ਆਏ, ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਥਾਪੜਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਖਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਨ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਹਿੱਤ, ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਅ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਵਰਗੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚ ਘੱਟ

ਹੀ ਵੇਖੀ ਹੈ। ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਖੁਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ 'ਤੇ ਖੁਦ ਕੋਰੀਓਗਰਾਫੀ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣੇ। ਬਸ ਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਜਤਾਉਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਭੁੱਲ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦੈਂ, ਜਦੋਂ 'ਕੇਂਦਰੀ ਸਭਾ' ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ, ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਜਾ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲਟ ਧਿਰ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਸਾਂ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹੀ ਕਿਹਾ, 'ਜਿੱਥੇ, ਜਿਸ ਪਾਸਿਓ, ਜੋ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕਰੋ, ਸਹੀ, ਗਲਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ। ਸਾਥੋਂ ਸਹੀ ਗਲਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ—ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਅ ਜੀ ਤੇ ਧੀਰ ਹੁਰਾਂ ਵਰਗੇ ਅੰਬਰ-ਕੱਦ-ਸਿਰਜਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪਿੜ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਕਦੇ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਾਅ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਮੇਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਹੀ ਆਖਰੀ ਸਲਾਮ ਮੌਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸਾਡੇ ਲਈ, ਵੰਗਾਰ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣਗੇ ਕਿ "ਮੈਂ ਹੁਣ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ, ਹੁਣ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤੁਸਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਮਾੜਾ ਹੈ।" ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਮਾੜਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਜੇ ਡਗਮਗਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਵੀ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਅਵੇਸਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਭਾਅ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਵਰਗੀ ਕ੍ਰਿਸਮਾਮਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਖੱਪਾ ਸਹਿਜੇ ਕੀਤੇ ਪੂਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਅਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਢੇ ਕਾਰਜ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਇਸ ਖੱਪੇ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਟੀਸ ਕੁਝ ਸਹਿਣਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸੁਲੱਖਣੀ ਵੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੁਲੱਖਣੀ ਘੜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਉਹ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੈਅ-ਮੁਕਤ, ਹਿਰਸ-ਰਹਿਤ, ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵੇ, ਉਹ ਉਹਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਦਾ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਡਿੱਗਣ ਤੱਕ, ਉਹਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਾਰ ਵੇਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਸਿਰਜੇ ਤੇ ਕਲਪੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ 'ਚ ਸੰਜੋਣਾ ਹੈ। ਰਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਹ ਤਾਂ ਹੈ, ਸਫ਼ਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਤੇ ਹਰ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰਾਹੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ—ਰਾਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਮੈਂ, ਤੂੰ, ਉਹ ਜਾਂ....

ਉਸਨੇ ਰਸਤਾ ਚੁਨਾ, ਸਫ਼ਰ ਕੀਆ, ਜਾਨਿਬੇ-ਮੰਜ਼ਿਲ ਗਿਆ,
 ਯੂੰ ਲਗਾ, ਕਿਸਤੀ ਗਈ, ਲਹਿਰੇਂ ਗਈਂ, ਸਾਹਿਲ ਗਿਆ,
 ਰਾਸਤਾ ਅਬ ਭੀ ਹੈ, ਸਫ਼ਰ ਭੀ ਹੈ, ਔਰ ਉਸਕੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਪਾ ਭੀ,
 ਮੈਂ ਚਲੂੰ, ਤੁਮ ਚਲੋ, ਵੋ ਚਲੋ, ਸਭ ਚਲੋ,
 ਰਾਸਤਾ, ਸਫ਼ਰ, ਨਕਸ਼ ਔਰ ਮੰਜ਼ਿਲ,
 ਸਭ ਕੇ ਸਭ ਆਹਟ ਕੇ ਮੁੰਤਜ਼ਿਰ ਹੈਂ।

ਉਹ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਸੀ, ਸੱਚ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ ਸੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਸੀ, ਵਤਨ ਦੀ ਵਤਨੀਅਤ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚਲੇ ਹੰਝੂ 'ਚੋਂ ਵੇਖਦਾ ਸੀ, ਧੀ-ਤਿਤਲੀ, ਕਲੀ-ਕੂੰਜ, ਮੂਨ-ਮੀਨ ਸਭ ਦੀ ਹੂਕ ਉਹਦੇ ਹਿਰਦੇ 'ਚੋਂ ਹੱਕ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬਣ ਕੇ ਗੂੰਜਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ-ਬੋਲ ਉਹਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸਨ, ਉਹਦੇ ਬੋਲ ਸਾਡੀ ਅਮਾਨਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਖਿਆਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ; ਸ਼ੁਕਦਾ ਦਰਿਆ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਲਾਹ ਮਸੋਸੇ ਗਏ, ਕਿਨਾਰੇ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨ:

ਇਸ ਬਾਰ ਮਲਾਹੋਂ ਸੇ ਅਜਬ ਧੋਖਾ ਹੁਆ ਹੈ
ਕਿਨਾਰੇ ਚਲ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਪਾਨੀ ਠਹਰਾ ਹੁਆ ਹੈ,
ਤੁਮ ਉਸੇ ਫੂਲੋਂ ਕੀ ਤਰਹ ਮਸਲ ਨਹੀਂ ਸਕਤੇ
ਵੋ ਸ਼ਖਸ, ਸਦਾਓਂ ਮੈਂ ਬਿਖਰਾ ਹੁਆ ਹੈ।